

KAĞKAN ÜZERİNE BİR NOT

Gerard CLAUSON*

Çev. Deniz KARADENİZ**

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 233-235

Bütün Türkologlar Denis Sinor'a JRAS., 3. ve 4. Bölümler, 1954'deki Kapkan üzerine yaptığı çalışma nedeniyle minnettar kalacaktır. Ancak bu tarz çalışmalara, okuyucu tarafından kanıksanmadan önce bu türden gerekli müdahaleler yapılmalıdır. Sinor'un sözcüğün İran kökenli olmayıp tamamen Türkçe olduğu yönündeki temel önermesini tüm kalbimle kabul ediyorum, ancak önerdiği etimolojiyi hatalı buluyorum. Bu konuda ilave gözlemlerimi sunmak fırsatım olduğu için minnettarım.

QPĠN (QPKN değil) sözcüğü bildiğim kadarıyla üç kez Tonyukuk, bir kez de Ongin'de olmak üzere Eski Türk Yazıtlarında toplamda dört kez geçmektedir. Bu örnekler MS 8. yüzyıla aittir ve -profesör Altheim'in kesin olmamakla birlikte 3. yüzyıla tarihlendirdiği *ostrakon*¹ hariç- en erken kayıtlardır. Yazıtlardaki sözcüğün ne olduğuna dair en ufak bir şüphe yoktur: Kuzey Türk hanedanı kağanının kendi kişi adıdır. Bu hanedan yöneticileri kendi adlarıyla birlikte hükümdarlık unvanı da kullanırdı. QPĠN'in selefının kendi kişi adı *Élteriş* (vokalizasyonu biraz muğlaktır) ve hükümdarlık unvanı sadece Çin kroniklerinde geçen *Kutluğ Kağan*'dır. QPĠN kişi adıydı ve buna mukabil hükümdarlık unvanı da Çin kroniklerinde geçen *Mo-ch'o Kağan*'dı. Bu unvan, Pelliot koleksiyonunda bulunan yayımlanmamış bir metinde *mBug Chor* olarak geçer ve Çince çevirisinin transkripsiyonunun Türkçe orijinali olmadığına şüphe yoktur. Türkçe orijinal isim belirsiz olmakla birlikte Tonyukuk Yazıtında QPĠN'in alternatifi olabilecek *Bügü Kağan* ismi için iki dayanak vardır ve bu unvan tam olarak *Bügü Çur Kağan* da olabilir. QPĠN'in halefinin hükümdarlık unvanı Çin kaynaklarında *Mo-chi-lien* olarak geçen *Bilge Kağan*'dır. *Mo-chi-lien*'in Türkçe açısından henüz tatmin edici bir açıklaması yapılmamıştır.

QPĠN'in sesletimi belirsizdir ve bununla birlikte iki heceli olduğu kesindir. *Kapğan* ve *Kafğan* seçeneklerinden ikincisi Bizans kaynaklarından dolayı daha olasıdır. Ancak bu iki sesletim farklı diyalektlerde eş zamanlı olarak mevcut olmuş olabilir. Türkçenin bilinen fonetik özellikleri açısından ğ'nin ötümsüzleşmesi *Kapkan* sesletimini verir. Sinor'un görüşünün aksine böyle bir durumun Köktürk Yazıtları döneminden çok daha erken bir tarihte meydana gelmiş olması aynı ölçüde mümkündür. Sesletimin ötümsüz olmadığına dair erken dönem Bulgar diyalekti hakkında yeterince bilgimiz olmamakla birlikte bu durum ihtimal dışı değildir.

Sinor'un topladığı kanıtlar, sözcüğün doğru sesletimi ne olursa olsun hem Köktürk diyalektinde hem de Bulgar ve Avar diyalektlerinde, bu kelimenin orijinalinde bir kişi adı olduğunu gösterir. Ayrıca bu ad, kesinlikle daha sonraki bir devirde, hiçbir şüpheye

* Gerard Clauson, "A Note on Qapqan", *Journal of the Royal Asiatic Society, Londra, 1956, ss. 73-77*

** Doktora öğrencisi, Ege Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE, d.karadeniz91@gmail.com

1 Genellikle vazo veya toprak bir kaptan kopmuş taş ya da çanak çömlek parçası. (ç.n.)

yer bırakmaksızın bir unvan olarak kullanılmıştır. Bu tür olayların sık sık Orta Çağ'da Türk ve Slav dilli ülkelerde meydana geldiği düşünülürse şu örneklerle de bakılmalıdır: *Carolus*'un (Charlemagne) Türkçe *kıral*'a “kral”, Slavca *kral*'a; *Caesar*'ın Türkçe *Kaysar*'e “imparator”, Slavcada *Czar*'a dönüşmeleri.

Belirtilen noktalarda Sinor ile mutlak bir fikir birliği içindeyiz; ancak ayırıldığımız nokta bir kişi adı olan *Kapğan*'ın belirli bir anlamının olup olmadığı sorusudur. Türkçe unvanların çoğunun [örneğin *Kutluğ* ve *Bilge* (Kağan)] ve bazı coğrafi isimlerin [örneğin *İki Ögüz* (“iki nehir”)] açık birer anlamları vardır. Ancak şahsi görüşüme göre çoğu Türkçe şahıs, aile, kabile adlarının ve coğrafi adların belirli bir anlamı yoktur ve bunlar dildeki temel isimler ve fiiller gibi temel unsurlardır.

Bu durum tutkulu etimologları anlam arayışı çalışmalarından alıkoyamamıştır ve bin yıla yakın zamandır devam etmekte olan bu çalışmalar, tatmin edici bir şekilde sonuçlanmamıştır.

Bu alanda benim bildiğim ilk girişim, Çin kroniği Chou Shu'nun (MS 7. yüzyıl) 50. bölümünde² “*Türk*” adı için geçen ünlü açıklamadır: “Altay dağlarının doğal şekli miğfer gibidir, bu nedenle o (yani A-shih-na) (Türkçe) ‘miğfer’ sözcüğünü kendi Yurdu için kullandı.” Ortada “miğfer” anlamına gelen Türkçe bir “*türk*” sözcüğü yoktur. “Miğfer” için “*türk*”ü belli belirsiz andıran tek sözcük, Codex Cumanicus'ta *toulğa*, Abuşka'da *dalğa/dawlğa/dawlğan* ve Redhouse'da *tuğulğa* olarak geçen ve büyük ihtimalle titiz bir araştırmayla daha birçok farklı varyantına ulaşılabilecek olan sözcüktür. Bu konudaki tek çözüm Chou Shu'nun yazarının eleştirel muhakemeden yoksun olması ve diğer birçok çağdaş Çinlide de görülen *l* ve *r*'yi ayırma güçlüğüdür.

Türkçenin leksikografisinin babası olan ve muhtemelen en büyük yorumcusu sayılan Kaşgarlı Mahmud, MS 1074 yılında *Uygur*³ adı hakkındaki teorisini belirtmiştir. Ona göre *Uygur* adı gerçekte *hūdhūr* idi ve Zû'l Karneyn'in (Büyük İskender), Uyğurların atıcılıktaki başarısını gördükten sonra söylediği “*īnān hūd hūrānd*”, “bu adamlar kendilerine yeterler” (Farsça!) cümlesinden gelmektedir. Kaşgarlı, ayrıca, ilk olarak *Halaç* ya da *Kalaç* boy adını da diğer boyların ilerlemeye devam etmek istemelerine rağmen Kalaçların, buldukları yerde kalmakta diretmeleri ve diğer boylar tarafından inatçı olarak nitelendirilip sonunda kendilerine “*kal āc*” “peki, kal ve acıdan öl!” denilmesine bağlar.⁴

Büyük bir ihtimalle 13. veya 14. yüzyılda, Aral Denizi kıyısında bir yerde yazılmış olan Oğuznâme, *Kalaç* sözü için bambaşka bir açıklama getirir⁵: Oğuz Kağan bir gün seyahat ederken altın duvarlı, demir pencereci ancak kapısı kilitli bir ev bulur ve beraberindekilere “*kal aç*” “geride dur ve aç” der.

Muhtemelen bu tarz etimolojilerin en verimli kaynağı, 14. yüzyılın başlarında Reşîdüddin Fazlullah tarafından yazılmış olan *Câmiu't Tenvârih*'te geçer (yazar MS 1318 yılında idam edilmiştir). Bu etimolojiler arasında *Uygur* (*uy-* “takip etmek”ten), *Kalaç* (“kal ve açlıktan öl”) ve başkaları vardır. Bunlar, en elverişli olarak şu

2 bk. N.Y. Bichurin, Sbranie Svedeniy o Narodakh obitavshikh v Sredney Azii v drevnie vremena, 1951, s. 221

3 basılı metin I, s. 102, Atalay çevirisinden I, s. 11

4 basılı metin III, s. 306, Atalay çevirisinden III, s. 416

5 Bang ve Rahmeti, Die Legende von Oghuz Qaghan, s. 10

çalışmanın⁶ yeni Rusça tercümesinin birinci bölümünün 83-90. sayfaları arasında bulunmaktadır. Bu etimolojilerden bazıları Radloff'un "Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun" (St. Petersburg, 1891) eserinin giriş bölümünde, çeşitli bilim adamlarının 19. yüzyıldaki görüşleri özetlenerek uzun uzadıya tartışılmıştır. Belirtilen görüşler had safhada tenkitten uzak ve tarihî bakış açısından yoksundur. *uy-* fiilinin ilk kaydından itibaren asırlar boyunca *d > y* ses değişiminin görülmemesine ve fiilin, diyalektin kendisinde de daima *ud-* şeklinde gösterilmesine rağmen *Uygur*'un *ud-*⁷ tan geldiğinin belirtilmesinde yanlış bir nokta görülmemesi ya da benzer olarak ikinci hecenin açıklaması için hiçbir girişimde bulunulmaması bu durumun bir örneğidir.

En son çalışmalar umut vadetmesine rağmen etimoloji bakımından yeterli değildir. Örneğin F.W.K. Müller'in *Türk* adının "Türkçe olan ve 'kuvvet' anlamına gelen *Türk*" sözcüğünden getirmesi en azından üç itiraza açıktır: 1. Kelimenin orijinal biçimi; *Türk* Kağanlığı, çağdaş Çin, Tibet kayıtları ve Hotanca ile diğer kayıtlarda da doğrulandığı gibi *Türk* değil, *Türkü* idi; 2. Türkçe *türk* adı "kuvvet" değil, erginlik (bir meyvenin), olgunluk (insanın) anlamlarına gelir; 3. Kaşgarlı, *Divânında*⁸ özel ad, cins addan türemişse ve bu bağlantıyı açıklamakta güçlük çekiyorsa ikisi arasındaki bağlantılar hakkında bir açıklama yapmaksızın özel adı ve cins adı yan yana kaydeder. Merhum Profesör Paul Pelliot'nun bu alandaki araştırmaları birçok araştırmacı tarafından teessüfle karşılanmıştır. Ancak unutulmamalıdır ki Türkçe, Pelliot'nun harika işler başardığı diğer dillerden kendisine en uzak olanıydı. Buna rağmen onun en kötü çalışmaları, diğer birçok araştırmacının en iyi çalışmalarından daha iyidir. Devasa prestiji dolayısıyla gerisinde bıraktığı birkaç hatanın kalıntılarını silmenin zor olacağına kuşku yoktur. Özellikle ölümünden sonra ortaya çıkan ve muazzam boyutta bilgi içeren "Quelques Noms Turcs d'Hommes et de Peuples finissant en *-ar*" çalışması, ne yazık ki yorumlama hususunda ciddi eksikliklere sahiptir.

Sonuç olarak bütün saygılarımla Pelliot ve Sinor'un hece yinelemesiyle pekiştirme ve etimolojik olasılıklar hakkındaki görüşlerini kabul edemeyeceğimi belirtmek istiyorum. Hece yinelemesiyle pekiştirme konusunda oldukça muğlak bir konumda olan *Teb-tengri* örneği (bana daha çok *Teb*'in Sanskritçe *deva*'nın bozulmuş hâli gibi geliyor) üzerinden Moğolca konusunda kesin bir yargıya varamam. Ancak, Türkçede pekiştirme görevli hece yinelemesi sadece renk sıfatları ile boyut ve benzeri unsurları belirten sözcüklerle kullanılmıştır: *apak*, *up uzun*, *bom boş*. Bana göre *Kapğan/Kafğan* sözcüğünü *kap kan* "çok kağancıl" ya da İrani tabir *kav kavan* olarak yorumlamaya imkân yoktur. Ben, bu sözcüğün sadece bir kişi adı olduğunu ve en tutkulu etimologların bile çetin ceviz olarak gördükleri *İştemi* ve *Toñukuk* kişi adları gibi etimolojilerinin şüpheye açık olduğunu düşünüyorum.

Not. -Bu fırsatı "Turkish Ghost Words" (JRAS., 1955, Bölüm 3 ve 4) adlı çalışmamdaki iki hayalet sözcüğün düzeltilmesi için kullanmak niyetindeyim. 136. sayfa, 21. satırdaki Türkçe sözcük (**ulus** değil) **ulus** "yurt", Moğolcadaki Türkçede daha sonra yeniden ödünçlenen şekil (**ulur** değil) **ulus**.

6 Rashid-ad-Din, Shornik Letopisey; Moscow-Leningrad, 1952

7 *ud-*'in tipik bir fiil olduğu ya da Uygur diyalektinde güncel olarak kullanılıp kullanılmadığı muğlaktır. Mevcut kullanımlar sadece bağlaç olarak kullanılan ve "ondan sonra, bunun üstüne" anlamlarına gelen gerundium *uğu*'dur.

8 basılı metnin I, ss. 292-4, Atalay çevirisinden ss. 350-3